

ΕΝΑΣ ΕΠΙΚΟΣ ΥΜΝΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΣΑΧΙΝΗ

Ἀξιότιμοι συνάδελφοι, ἀγαπητοὶ φίλοι,

Ὁ ἐπικός ὕμνος τοῦ ἑλληνισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ σᾶς μιλήσω σήμερα, εἶναι Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Κωστή Παλαμᾶ. Τὸ ποίημα αὐτό, κορυφαῖο ἔργο καὶ ρωμαλέα σύνθεση τοῦ ποιητῆ, δημοσιευμένο τὸ 1910, εἶχε, γιὰ πολλὰ χρόνια, ὑποτιμηθεῖ ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ· δὲν εἶχε θεωρηθεῖ πὺς βρίσκεται στὸ καλλιτεχνικὸ ὕψος τοῦ Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου. Ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς, καὶ σὲ συνεντεύξεις του καὶ σὲ ἐπιστολές του, ἐκδηλώνει καθαρὰ τὴν προτίμηση καὶ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸ ποίημα αὐτό, πὺς τὸ ξεχωρίζει ὡς τὸ ὠριμότερο δημιούργημά του. Μάλιστα στὰ «Προλεγόμενα» τοῦ πρώτου τόμου τῶν Πεζῶν Δρόμων, πὺς γράφτηκαν τὸ 1928, ὑποστηρίζει πὺς «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου εἶναι τὰ προπύλαια πὺς μᾶς μπάζουν στὴ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ» (βλ. τώρα Ἀπαντα 10, [1966], σ. 15). Ἀξίζει λοιπὸν νὰ προσπαθήσουμε σήμερα νὰ ἐρμηνεύουμε καὶ νὰ κρίνουμε δίκαια τὸ ποίημα.

Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ εἶναι μιὰ σύνθεση μεγαλειώδης, μὲ εἰκόνες μεγαλοπρεπεῖς καὶ μεγαλοφάνταστες, πὺς ἔχει συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν ὀραματικὴ φαντασία τοῦ Παλαμᾶ κι' ἔχει γραφεῖ σὲ χειμαρρῶδη καὶ καταρρακτώδη ποιητικὸ λόγο. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ποίηση ἥρωική, ὀρμητικὴ, ἐξηρμένη καὶ οἰσטרηλατημένη, ὅπου τὰ ἐπικά, τὰ λυρικά καὶ τὰ δραματικά χαρίσματα τοῦ ποιητῆ, πότε ξεχωριστὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ πότε ἐνωμένα, ζευγαρωμένα καὶ ἀδερφωμένα, βρίσκονται σὲ μιὰ ἀτελεύτητη σειρὰ διαδοχῆς, καὶ ξετυλίγονται σὲ ὅλο τους τὸ πλάτος – σὲ τεσσερισήμιση περίπου χιλιάδες στίχους. Ἱστορία καὶ γεωγραφία δίνουν ἐδῶ τὰ χέρια γιὰ νὰ πλάσουν μιὰ ποίηση ζωγραφικὴ καὶ περιγραφικὴ καὶ νὰ συνθέσουν τὸ ρωμαλέο αὐτὸ ποίημα, πὺς ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς, στίς σύντομες ἐρμηνευτικὲς του περιλήψεις τῶν διαφόρων «λόγων» τῆς Φλογέρας, στὴ δευτέρῃ ἐκδόσῃ της (1920), τὸ χαρακτηριστίζει «ἐπικολυρικὸ ἢ, καθαρώτερα, ἐπικὸ Ὑμνον» (βλ. Ἀπαντα 5, [1964], σ. 524). Σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν περιλήψεων ὁ Παλαμᾶς σημειώνει γιὰ τὸ ἔργο του αὐτό: «Τὸ ποίημα ἀκολουθεῖ καὶ τελειώνει ἀχώριστο ἀπὸ τὸ τραγούδι τῆς φλογέρας, μαζὶ ἐπικό, λυρικό, ἱστορικό, φιλοσοφικό, μυστικὸ, προφητικὸ ἢ πνοὴ τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ βασιλιᾶ δεμένες ἀκατάλυτα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα ὀνείρου δραματικοῦ, πὺς τὴν ἀποτελοῦν μαζὶ θετικὰ καὶ μεταφυσικὰ στοιχεῖα» (ἐ.ἀ. σ. 520). Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ εἶναι ποίημα «κατ' ἐξοχὴν» πατριωτικὸ καὶ «πατρι-

δολατρικό», γραμμένο σὲ ποιητικούς ἤχους καὶ ρυθμούς σφριγηλούς καὶ «ὑψηλούς», καὶ δοσμένο μὲ πλατιᾶς εἰκόνες, ποὺ ἀπαρτίζουν πραγματικές τοιχογραφίες. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, στὸ στοχαστικὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Παλαμᾶ, παρατηρεῖ σχετικά: «Εἶναι χαρά, χαρὰ βέβαια αἰσθητική, νὰ βλέπεις νὰ ζωντανεύουν μπροστά σου..., μὲ τὰ χρώματα, μὲ τὸ ρυθμό, μὲ τὸν ἤχο τῶν λέξεων, σὰν ὑλικά ἀπτὰ ἀντικείμενα, ὁλόκληροι κόσμοι. Εἶναι χαρὰ ποιητική... νὰ βλέπης τὴν ποικιλία καὶ τὴν ἀπειρία τῆς ζωῆς καὶ τῶν μορφῶν της. Μεθᾶς ἀπὸ τὴ σπάταλη προσφορά τῆς ὕλης» (βλ. Παλαμᾶς, 1936, σ. 202). Γενικά, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ἡ πλατιά ἀνάσα καὶ ὁ ἀνοιχτὸς ὀρίζοντας χαρακτηρίζουν τὴ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ.

Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ εἶναι ἡ ἀποθέωση τῆς ἐλληνικῆς φύσης καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ χρόνου, ποὺ μᾶς δίνεται μὲ ἀνυπέρβλητη ἐκφραστικὴ δύναμη – μὲ χυμώδη καὶ πλούσια δημοτικὴ γλώσσα. Πιὸ συγκεκριμένα ὥστόσο εἶναι ἡ φλογερὴ καὶ ἐνθουσιαστικὴ ἐκφραση τῆς πίστεως τοῦ ποιητῆ στὸ μέλλον τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ. Ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος, ὁ ἥρωας τοῦ ποιήματος, εἶναι ἡ νέα Ἑλλάδα, ὁ νέος ἐλληνισμός· ὁ νέος ἐλληνισμός, ὄχι τόσο ὅπως ἦταν τότε, ἀλλὰ ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι· ἡ νέα Ἑλλάδα, δηλαδή ἡ Ἑλλάδα ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1821 καὶ κυρίως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ συμφορὰ τοῦ 1897. Τὸ τελικὸ μήνυμα τοῦ ποιητῆ εἶναι αἰσιόδοξο: ἡ νέα Ἑλλάδα ὄχι μόνο θὰ ἐπιβιώσει, ἀλλὰ καὶ θὰ θριαμβεύσει καὶ θὰ μεγαλοουργήσει. Ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος πάντα θὰ τὴν παραστέκει, μὲ τὸ σπαθὶ καὶ μὲ τὸ νοῦ, μὲ τὴν ἀνδρεία καὶ μὲ τὴ φρόνηση, μὲ τὰ πολεμικὰ κατορθώματα καὶ μὲ τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα. Στὸν ἐνδέκατο λόγο τοῦ ποιήματος μιλά ὁ ἴδιος καὶ λέει:

Καὶ πάντα θὰ ὑπάρχω ἐγώ· κι ἄφου ἀπὸ δῶ θὰ λείψω,
θὰ εἶμ' ἀπὸ κείθε, ἀφεύγατος, τριγυριστής, θὰ ὑπάρχω,
μ' ὅποια σημάδια σφραγιστός, μ' ὅποιο ὄνομα κρασμένος,
τοῦ κάστρου πορτοφύλακας, πιστὸς τῆς Ρωμοσύνης...

(βλ. Ἀπαντα 5, [1964] σ. 144)

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ ἐξασφαλιστεῖ, ἡ συνέχεια, ἡ διάρκεια καὶ ἡ αἰωνιότητα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ. Ἡ πίστη αὐτῆ τοῦ Παλαμᾶ στὸ μέλλον τῆς νέας Ἑλλάδας δὲν ἀναφέρεται μόνο στὴν πολιτικὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ πλευρά, ἀλλὰ καὶ στὴν πνευματικὴ· ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σύνεση καὶ τὴ στρατιωτικὴ δύναμη, γιὰ τὴν ἀνανέωση καὶ τὴν ἀναγέννηση τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ χρειάζεται καὶ τὸ ζωντανὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἀνοιχτή, προοδευτικὴ καὶ ρεαλιστικὴ, ματιά. Ἔτσι ὁ ποιητής, κυρίως στοὺς λόγους Θ' καὶ Ι' (σ. 115 καὶ 125 - 126), χτυπᾷ τὴν ἀρχαιοπληξία καὶ τὴ στεῖρα προγονολατρεία, τὸ λογιωτατισμὸ, τὸ σχολαστικισμὸ, τὴ στενοκεφαλιά καὶ τὴν ὀπισθοδρομικό-

τητα. Οί ιδέες του αὐτές, τὸ καλλιτεχνικὸ αὐτὸ κήρυγμά του, βρίσκονται σὲ ἀνταπόκριση πρὸς τὶς παρόμοιες ιδέες ἄλλων συγχρόνων του λογοτεχνῶν (ιδίως τοῦ Ἀντρέα Καρκαβίτσα) γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀναγεννητικῆς προσπάθειας τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία νὰ βασίζεται στὶς νέες δυνάμεις τοῦ ἔθνους, στὸ ζωντανὸ παρόν, καὶ ὄχι στὶς ἄγονες ἀναμνήσεις τοῦ ἐνδοξοῦ παρελθόντος, στὸν ἄκαρπο θαυμασμὸ καὶ ὕμνο τῶν προγόνων – τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ εἶναι ἀποτέλεσμα διπλῆς ἐπιρροῆς πάνω στὸ δημιουργό της· ἐπιρροῆς πρῶτα-πρῶτα πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς· ἐπιρροῆς ἔπειτα λογοτεχνικῆς. Ἡ «περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα», τὸ milieu τοῦ Taine, τὸ ἱστορικὸ καὶ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς τοῦ 1897 μὲ 1910, ἄφησαν, ὅπως ἔπρεπε ν' ἀφήσουν, ὅπως δὲν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ ἀφήσουν, τὰ σημάδια τους στὸ ποιῆμα αὐτὸ τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιρροή ἐκφράζεται μὲ τὴ θέληση γιὰ ἀντίδραση πρὸς τὸ πνεῦμα ποὺ προκάλεσε κι' ἔφερε τὴν ἥττα τοῦ 1897. Ἐπειτα ἀπὸ τὸ 1897 οἱ ὑγιεῖς δυνάμεις τοῦ ἔθνους προσπάθησαν νὰ ἀντιδράσουν. Συνέπειες αὐτῆς τῆς ἀντίδρασης, στὸν πολιτικὸ τομέα, ἦταν ὁ μακεδονικὸς ἀγώνας (1904 καὶ ἐξῆς), τὸ κίνημα τοῦ Γουδὶ (1909), ἡ ἔλευση καὶ ἡ κυριαρχία πάνω στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τοῦ τόπου τοῦ Ἑλευθέρου Βενιζέλου (1910 κ.ἐξ.)· στὸν πνευματικὸ τομέα συνέπειες ἦταν ἡ δημιουργία καὶ ἡ δημοσίευση ἀντιπροσωπευτικῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, ποὺ φανέρωναν τὸ πνεῦμα τῆς ἀντίδρασης αὐτῆς καὶ τῆς θέλησης τοῦ ἔθνους γιὰ ἀναγέννηση, ὅπως π.χ. Ὁ Ἀρχαῖο λόγος (1904) τοῦ Ἀντρέα Καρκαβίτσα ἢ τὸ Μαρτύρων καὶ ἡρώων αἶμα (1907) τοῦ Ἰωάνος Δραγούμη. Ἡ λογοτεχνικὴ, ἡ «φιλολογικὴ» ἐπιρροή στὴ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ ἐκφράζεται μὲ τὸ κλίμα τοῦ νιτσεισμοῦ, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πνευματικὴ Ἑλλάδα τῶν χρόνων 1898 - 1910. Ἡ παρουσία καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ Nietzsche σημειώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὸ περιοδικὸ Ἡ Τέχνη (1898 - 1899) τοῦ Κωνσταντίνου Χατζόπουλου· ἐκεῖ δημοσιεύτηκε τὸ νιτσεικόν, τὸ φανερὰ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Ζαρατούστρα, ἀφήγημα τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη μὲ τὸν τίτλο Πάθος· ἐκεῖ δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη τοῦ Παύλου Νιρβάνα «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Νίτσε», ποὺ πρωτοπαρουσίαζε τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο στὸ ἑλληνικὸ κοινόν. Λίγο ἀργότερα, στὰ 1909, δημοσιεύτηκε στὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης ἡ μελέτη τοῦ Νίκου Καζαντζάκη Ὁ Φρειδερίκος Νίτσε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Στὴ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ, στὸ πρόσωπο τοῦ Βουλγαροκτόνου, ὑπάρχει ὁ ὕμνος καὶ ἡ δοξολογία τῶν δυνατῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς, στὶς περιλήψεις τῶν «λόγων» τοῦ ποιήματος, γράφει σχετικὰ μὲ τὸν ἑνατο «λόγο»: «Ὁ Βασιλιάς εἶδος Ὑπεράνθρωπου, ἥρωα τῆς δύναμης ποὺ γίνεται, κατὰ τὴν περίστασι, ὁ ἴδιος νόμος στὸν ἑαυτὸ του» (βλ. Ἀπαντα 5, [1964], σ. 523).

Εἰπώθηκε ἀπὸ ὀρισμένους κριτικοὺς (πρβλ. π.χ. Ε.Π. Παπανούτσου, *Παλαμᾶς, Καβάφης, Σικελιανός*, ²1955, σ. 113 - 114) πὼς στὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* ὑπάρχουν πολλὲς ἰδέες, συχνὰ συγκρουόμενες ἀνάμεσά τους καὶ ἀντιφατικὲς, ὅπως π.χ. ὁ νιτσεϊσμός, ὁ σοσιαλισμός, ὁ ἐθνικισμός. Ὡστόσο οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι φαινομενικὰ μόνο ἀντιφατικὲς στὸ ποίημα, γιατί ὅλες ἀναχωνεῦνται στὸ τέλος τοῦ ἐνδέκατου «λόγου», ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κατακλείδα τοῦ ἔργου καὶ τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία του. Ἐκεῖ ὁ Βουλγαροκτόνος ἀπαντᾷ στὸν ἄγγελο-σκιάχτρο, τὸν ὁποῖο ὀραματίστηκε ἀκουμπισμένος στὸ παράθυρο τοῦ παλατιοῦ του· καὶ ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἡ ἀποθέωση τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἡ ἀποθέωση τῆς ἐλληνικῆς ἰδέας – ἡ προφητεία τῆς μελλοντικῆς ἐλληνικῆς δόξας. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τελικὴ ἔκφραση τῆς αἰσιοδοξίας τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῆς ἀκλόνητης πίστεως του στὸ μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ, ποὺ προσδιορίζει καὶ τὴν ἐνότητα στὴ σύλληψη καὶ τὸ νόημα τοῦ ποιήματος, ὅπου ἄλλοι στὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* ὑπάρχουν, σποραδικὰ καὶ ἐπεισοδιακὰ, ἀντίθετες καὶ ἀντιφατικὲς ἰδέες – οἱ ὁποῖες ὡστόσο ἐκφράζουν τὴν ἐσωτερικὴ ἀνησυχία καὶ τὸ διχασμὸ τῆς ψυχῆς τοῦ Παλαμᾶ, ἀποτελοῦν δηλαδὴ τὸν ἀληθινότερο ἑαυτό του – οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀντινομίες αὐτὲς συναρροῦνται καὶ διακαίονται ἀπὸ τὴν ἔνταση καὶ τὴ δύναμη τῶν στίχων καὶ τῶν ἤχων, ἀπὸ τὴν ὀρμητικὴ, πληθωρικὴ καὶ χειμαρρῶδη ποίηση τῶν εἰκόνων καὶ τῶν ρυθμῶν.

Σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ ποιήματος, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς πὼς στὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ καὶ ψυχραὶμη ἀφήγηση γεγονότων, ὥστε νὰ θεωρηθεῖ καὶ νὰ χαρακτηρισθεῖ τὸ ἔργο ὡς ἔπος· ἀντίθετα, ὑπάρχει ἔξαρση ὑποκειμενικῆς στὴ διάθεση τοῦ ποιητῆ ἀντίκρυ στὰ γεγονότα αὐτά. Ὁ Παλαμᾶς στὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* δὲν μᾶς ἔδωσε τόσο τὸν ἴδιο τὸν Βουλγαροκτόνο, ὡς πρόσωπο τοῦ ποιήματος ζωντανό, ἀπτό καὶ ἀνάγλυφο, μὲ σάρκα καὶ ὀστά, νὰ κινεῖται, νὰ δρᾷ καὶ νὰ πραγματοποιεῖ τοὺς ἥρωικούς ἀθλους καὶ τὰ πολεμικά του κατορθώματα, ὅσο τὴν ἰδέα τοῦ Βουλγαροκτόνου ὡς ἐθνικοῦ ἥρωα, τὸ σύμβολο τοῦ ἥρωικοῦ βασιλιᾶ ποὺ παραστέκει πάντα τὴ Ρωμιοσύνη. Ὁ Βουλγαροκτόνος παρουσιάζεται στὸ ποίημα μόνο γιὰ νὰ δεηθεῖ στὴν Παναγιά τὴν Ἀθηνιώτισσα (στοὺς «λόγους» Θ', Ι' καὶ ΙΑ'), γιὰ νὰ ἐξομολογηθεῖ, γιὰ νὰ ἀναλύσει τὸν ἑαυτό του, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸ ὄραμά του γιὰ τὸν ἐλληνισμό καὶ τὴν πίστη του σ' αὐτὸν – ποὺ εἶναι συνάμα ὄραμα καὶ πίστη τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ· ἡ συγκρότηση δηλαδὴ καὶ ἡ σύνθεση τῆς *Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ* εἶναι στατικὴ καὶ ὄχι δυναμικὴ, ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν τὸ ποίημα ἀποτελοῦσε καθαρὸ ἔπος. Ἐξάλλου στὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα ὑποκειμενικά, πολλὰ στοιχεῖα ἐσωτερικά, ποὺ προσδίδουν στὸ ποίημα μιὰ ἄλλη διάσταση: τὴ διάσταση τοῦ βᾶθους. Ἡ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* δὲν εἶναι ἓνα καθαρῶαιμο ἔπος, ποὺ

κινείται στην επιφάνεια τῶν ἐξωτερικῶν περιστατικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων· εἶναι ἓνα ἐπικὸ ὄραμα ἢ, ὅπως τὴ χαρακτήρισε ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ἓνας «ἐπικός ὕμνος», πού δὲν ἀναφέρεται μόνο στὸ παρελθὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ ἐνδιαφέρεται – καὶ μάλιστα οὐσιαστικά καὶ ἔντονα – καὶ γιὰ τὸ παρόν του, καὶ ἐκτείνεται καὶ στὸ μέλλον του, περιέχοντας προφητικά στοιχεῖα.

Στὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ*, περισσότερο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ στὴν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ, ἀναδεικνύεται ἡ ἀπαράμιλλη καὶ ἀξεπέραστη περιγραφικὴ καὶ ἀναπλαστικὴ ἱκανότητά του· ἡ ἱκανότητά του νὰ δημιουργεῖ μὴ ποίηση ζωγραφικὴ, φυσιολατρικὴ, ὅλη χρώματα καὶ σχήματα καὶ μορφές τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπαίθρου, καὶ συνάμα μὴ ποίηση ἥρωικὴ, ὅλο ὄρμη καὶ οἰσθηλατημένη ἔξαρση. Οἱ «λόγοι» Θ', Ι' καὶ ΙΑ' εἶναι οἱ ἐκφραστικὰ καὶ ποιητικὰ ὠραιότεροι, οἱ πιὸ ἐμπνευσμένοι «λόγοι» τῆς *Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ* καὶ ταυτόχρονα ἀπαρτίζουν τὸ κέντρο τοῦ ποιήματος· εἶναι ἡ περίφημη προσευχὴ κι' ἐξομολόγηση τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου στὴν Ἀκρόπολη, στὴν Παναγιά τὴν Ἀθηνιώτισσα. Ἐδῶ θὰ βροῦμε καὶ τὰ περισσότερα ὑποκειμενικά, ἐσωτερικά καὶ προσωπικά στοιχεῖα τοῦ ποιήματος. Θαυμάσιος ἐπίσης, φυσιολατρικὸς στὴν ἀρχή, ἐρωτολατρικὸς κατόπι, εἶναι ὁλος ὁ δευτέρως «λόγος», ὁ ἀφιερωμένος στὴν αὐτοκράτειρα Θεοφανώ. Στὸ «λόγο» αὐτὸ ὑπερτερεῖ καὶ προέχει τὸ περιπαθὲς ἢ, καλύτερα, τὸ «κασσιανικὸ» στοιχεῖο τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ χαρακτηρίζει στὸ βιβλίο του *Ἡ Ποιητικὴ μου* (βλ. *Ἄπαντα* 10, [1966], σ. 515), σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ «τυρταϊκόν», τὸ ἥρωικό, τὸ πατριδολατρικό, πού κυριαρχεῖ σὲ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο ποίημα. Ἡ ρωμαλέα ποιητικὴ περιγραφή τῶν στρατευμάτων τοῦ Βουλγαροκτόνου («λόγος» Δ') καὶ ἡ ζωντανὴ λυρική ἀνάπλαση τῆς φύσης τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου («λόγοι» Ε', ΣΤ' καὶ Ζ'), μὲ ἀφορμὴ τὴν κάθοδο τοῦ βασιλιᾶ στὴν Ἀθήνα, συμπληρώνουν τὰ περιεχόμενα τοῦ ποιήματος.

Ὁ Παλαμᾶς ἀφιερώνει τὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* στὸν Ἀλέξαντρο Πάλλη, τὸ μεταφραστὴ τῆς *Ἰλιάδας*, μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Τοῦ Πάλλη, πού χρόνια δούλευε τοὺς ἀπεγάδιαστους δεκαπεντασύλλαβους τῆς *Ἰλιάδας*, ἀφιερῶνω τοὺς δεκαπεντασύλλαβους τῆς *Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ*» (βλ. *Ἄπαντα* 5, [1964], σ. 9). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἐδῶ δηλώνεται ἔμμεσα κάποια συγγένεια ἀνάμεσα στὴ μετάφραση τοῦ Πάλλη καὶ τὸ ποίημα τοῦ Παλαμᾶ ἢ κάποια δημιουργικὴ ἐπίδραση τῶν δεκαπεντασύλλαβων τοῦ πρώτου στοὺς ἀνάλογους δεκαπεντασύλλαβους τοῦ δευτέρου. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση ἀκολουθεῖ ὁ ἔμμετρος «Πρόλογος» τοῦ ποιήματος, χρονολογημένος στὶς 30 Ὀκτωβρίου 1902. Ὁ «Πρόλογος», πού ἀρχίζει μὲ τὸ στίχο

Σβυσμένες όλες οί φωτιές οί πλάστρες μεσ' στη Χώρα

(ξ.ά., σ. 11),

φανερώνει την πρόθεση του ποιητή για αντίδραση προς το πνεῦμα τοῦ 1897, καθὼς καὶ τὴ σύνδεση τοῦ ποιήματος μετὰ τὸ ἱστορικὸ περιβάλλον, μετὰ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς ἣ, καλύτερα, τὴν ἀνταπόκριση τῆς ἐμπνευσης τοῦ ποιητῆ πρὸς τὰ σημάδια τῶν καιρῶν – πρὸς τὸν πόνο καὶ τὴν ἀγωνία τοῦ ἐλληνισμοῦ στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20ου αἰώνα. Πιο κάτω στὸν «πρόλογο», μετὰ τὸ στίχο

Τραγούδι τῶν ἡρώων! Ἐμπρός, τραγούδι τῶν ἡρώων!

(ξ.ά., σ. 11),

ἐκφράζεται καθαρὰ ἡ πρόθεση τοῦ ποιητῆ νὰ γράψει ἡρωικὸ ποίημα· ποίημα ποὺ θὰ ἐνώσει καὶ θὰ ἀδερφώσει «τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ἔργα», τὴ θέληση καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν ἀνάσταση καὶ τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας μετὰ τὴν πολιτικὴ πράξη, μετὰ τὴν πραγματοποιήσασθαι τῶν ἱστορικῶν πόθων τοῦ ἐλληνισμοῦ. Αὐτὸ μᾶς λέει ὁ στίχος:

καὶ κάμε ἀδέρφια τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ἔργα! Ἐμπρός, τραγούδι!

(ξ.ά., σ. 12).

Ἀκολουθεῖ «Ὁ γιὸς τῆς χήρας», ἓνα πρῶτο τμήμα τοῦ ποιήματος – ὡς μιὰ πρώτη εἰσαγωγή στὴ Φ λ ο γ έ ρ α τ ο ὗ β α σ ι λ ι ᾶ. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει σχεδιαστεῖ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ πολὺ παλαιότερα, στὰ 1886, κι' ἔχει γραφεῖ στὰ 1906. Φαίνεται ὅτι ἐνσωματώθηκε «ἐκ τῶν ὑστέρων» στὸ ποίημα καὶ ὅτι δὲν ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ σύλληψή του, γιατί δὲν ἀναφέρεται στὸν Βασίλειο τὸν Β', τὸν Βουλγαροκτόνο, ἀλλὰ στὸν Βασίλειο τὸν Α', τὸν Μακεδόνα, τὸν ἀρχηγὸ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας στὸ Βυζάντιο, ὁ ὁποῖος ἔζησε [γεννήθηκε γύρω στὰ 836] καὶ βασίλευσε πολλὰ χρόνια πρὶν [867 - 886] ἀπὸ τὸν Βουλγαροκτόνο [976 - 1025] καὶ ὁ ὁποῖος ἦταν, γιὰ ἓνα διάστημα, αἰχμάλωτος τῶν Βουλγάρων. Ὁ Παλαμᾶς ζωντανεύει ἐδῶ ἓναν θρύλο μετὰ ἐπικὸς καὶ ἡρωικὸς στίχους, ποὺ ἀρχίζουν ἔτσι:

Ἐβγαλε διάτα ὁ Κρούταγος, τῆς Βουργαριᾶς ὁ τσάρος

(ξ.ά., σ. 15).

Οἱ ὠραῖοι καὶ ρωμαλέοι δεκαπεντασύλλαβοι τοῦ «Γιοῦ τῆς χήρας» ἔχουν ὡστόσο τοὺς ἴδιους τόνους καὶ τοὺς ἴδιους ρυθμοὺς μετὰ τοὺς ὑπόλοιπους δώδεκα «λόγους» τοῦ ποιήματος, καθὼς καὶ τὸ ἴδιο ἡρωικὸ πνεῦμα καὶ διάστημα.

Ἐπειτα ἀρχίζει τὸ κυρίως ποίημα, οἱ δώδεκα «λόγοι». Στὴν ἀρχὴ ὁ ποιητὴς παραθέτει δυὸ ἀποσπάσματα βυζαντινῶν ἱστοριογράφων, ἓνα τοῦ Παχυμέρη κι' ἓνα

τοῦ Κεδρηνοῦ, ποὺ τὸν ἐμπνέουν καὶ τὸν ὠθοῦν στὴ σύνθεση τῆς Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ. Τὸ χωρίο τοῦ Παχυμέρη εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

...Ὅρῳσιν αἴφνης κατὰ γωνίαν ἰστάμενον ἀνδρὸς πάλαι τεθνεῶτος λείψανον ὀλόκληρον καὶ τὸ πᾶν ὀλομελές, γυμνὸν ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς. Εἶχε δὲ καὶ ἐπὶ στόματος καλάμην ποιμενικῆς σύριγγος, εἰς χλεύην τινῶν οὔτω ποιησάντων, οἷς ἔμελλε θρεμμάτων. Ὡς δὲ διηπόρουν, ὀρῳσιν ἐκ δεξιῶν κενήριον, καὶ ἐπ' αὐτοῦ γεγραμμένους στίχους, δηλοῦντας τὸν κείμενον Βασίλειον εἶναι τὸν Βουλγαροκτόνον ἐκεῖνον.

Καὶ τὸ χωρίο τοῦ Κεδρηνοῦ:

Ἐκεῖθεν ἄρας ἅπεισιν εἰς Ἀθήνας... Καὶ ἐν Ἀθήναις γενόμενος καὶ τὰ τῆς νίκης εὐχαριστήρια τῇ Θεοτόκῳ δοὺς τ' ἀναθήμασι πολλοῖς, λαμπροῖς καὶ πολυτελέσι κοσμήσας τὸν ναὸν ὑπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν.

Ἄν θέλαμε νὰ κάνουμε μιὰ διάκριση κάπως τολμηρὴ – ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἐπιχειρηθεῖ ὥς τώρα – θὰ λέγαμε πὼς τὸ χωρίο τοῦ Παχυμέρη ἐνέπνευσε στὸν Παλαμᾶ τὴ μορφή, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μᾶς πεῖ τὸ ποίημά του, τοῦ ὑπέβαλε τὴν ἰδέα καὶ τὸ εὗρημα τῆς «φλογέρας», ποὺ «μιλᾷ καὶ λέει καὶ τὴν ἀκοῦνε» (σ. 31), γιὰ νὰ ἀπλώσει καὶ νὰ ξετυλίξει τὸν ἐπικὸ ὕμνο του· ἐνῶ τὸ χωρίο τοῦ Κεδρηνοῦ τοῦ ἐνέπνευσε τὸ θέμα, τὸ περιεχόμενο τῆς Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ, τὴν κάθοδο τοῦ Βουλγαροκτόνου, μὲ τὰ στρατεύματά του, στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ προσευχηθεῖ στὴν Παναγιά τὴν Ἀθηνιώτισσα.

Ὁ πρῶτος «λόγος» εἶναι κάτι σὰν εἰσαγωγὴ σὲ ὀλόκληρο τὸ ποίημα καὶ σὰν προειδοποίηση τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἥρωά του, τοῦ Βασίλειου τοῦ Βουλγαροκτόνου· σ' ἓναν στίχο του, ποὺ ὁ ποιητὴς μᾶς λέει πὼς ἦταν δῆθεν γραμμένος στὸ μνημα τοῦ Βουλγαροκτόνου, διαβάζουμε:

Ἐμένα γιός μου ὁ πόλεμος, κόρη μου ἐμένα ἡ νίκη.

(σ. 30).

Ὁ πρῶτος αὐτὸς λόγος, ὁ εἰσαγωγικός, μᾶς μεταφέρει στὰ χρόνια 1260 - 1261, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νίκαιας, πρῶν στρατηγὸς τοῦ Βυζαντίου, Μιχαὴλ Παλαιολόγος πολιορκοῦσε τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν ὁποία κατεῖχαν ἀκόμα οἱ Φράγκοι, καὶ ἀναπτύσσει σὲ στίχους, κατὰ τοὺς τρόπους καὶ τὴν ἐμπνευση τοῦ Παλαμᾶ, τὸ χωρίο τοῦ Παχυμέρη. Ἡ φλογέρα, ποὺ βρίσκεται στὸ στόμα τοῦ σκέλεθρου τοῦ Βουλγαροκτόνου, ἀρχίζει νὰ μιλᾷ μ' αὐτὸ τὸ στίχο:

Εἶμαι ἡ φλογέρα ἐγώ, ἐπική, προφητικὸ καλάμι.

(σ. 32),

καὶ ὅλα ὅσα λέει ἀπηχοῦν καὶ ἐξηγοῦν τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Εἶναι σὰν νὰ μιᾷ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν ποιήσῃ του γενικὰ καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ Φ λ ο γ έ ρ α τ ο ὕ β α σ ι λ ι ᾶ :

Φλογέρα ἡ γλῶσσα κι' ἡ ὄψη μου· μὰ χίλιες ὄψες παίρνω,
καὶ τὸ τραγούδι μου χρησμός καὶ ἡ μουσικὴ μου νόμος.

.....

καὶ τὸ κορμὶ τοῦ τωρινοῦ στὸ περασμένο δίνω,

.....

καὶ ζωγραφιά τὴ μουσικὴ, τὸν ἦχο στίχο κάνω...

(σ. 32).

Ὁ δεῦτερος «λόγος», «ἐπεισοδιακός», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στὶς «περιλήψεις» του (σ. 520), εἶναι ἡ λυρική ἀποθέωση τῆς Θεοφανῶς, τῆς μητέρας τοῦ Βουλγαροκτόνου, μέσα σ' ἓνα ὄργιο φυσιολατρικῶν περιγραφῶν. Ἡ Θεοφανῶ στὸ τέλος τοῦ «λόγου», ἀφοῦ πρῶτα μᾶς ἱστορηθεῖ ἡ φλογερὴ ιδιοσυγκρασία της καὶ ἡ ἐκλυτὴ ζωὴ της, ὑψώνεται σὲ σύμβολο τῆς αἰώνιας γυναικάς, πὺ εἶναι καταστροφή καὶ δημιουργία μαζί:

Καὶ βρυσομάννα εἶν' ἡ γυναίκα· κ' ἔρχονται ἀπὸ κείνη
κ' ἐσὺ ἁμαρτία, κι ὁ λυτρωμός κ' ἡ ἀνάστασις καὶ ὁ Χάρος.

(σ. 47).

Ὁ «λόγος» ἀρχίζει μὲ θαυμάσιες λυρικὲς περιγραφὲς τῶν Πριγκιπόνησων (σ. 36). Κατόπι ὁ ποιητὴς, ἀφοῦ μιλήσει γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, πὺ ἐξορίστηκαν στὰ νησιά αὐτά, διαγράφει τὴν προσωπογραφία καὶ τὴ γοητεία τῆς Θεοφανῶς (σ. 41) σὲ δονισμένους ἀπὸ πάθος στίχους, πὺ τὸ ἀποκορύφωμά τους βρίσκει στὸς ἀκόλουθους δυό:

... νὰ τὴν ἡ Αὐγούστα Θεοφανῶ, παντοῦ καὶ πάντα ἀφέντρα,
γιὰ βασιλεύει στὴν καρδιά, γιὰ κυβερνᾷ στὴν Πόλη.

(σ. 41).

Ἐπειτα μιλοῦν κατὰ σειρὰ πρῶτα ὁ Ρωμανὸς καὶ κατόπι ὁ Νικηφόρος Φωκάς, οἱ δυὸ αὐτοκράτορες, σύζυγοι τῆς Θεοφανῶς· τέλος, μιᾷ καὶ ἡ ἴδια. Ἐξαίσιτοι, ἀπὸ τοὺς καλύτερους τῆς Φ λ ο γ έ ρ α ς τ ο ὕ β α σ ι λ ι ᾶ, πυκνοὶ σὲ λυρισμό, σὲ νόημα, σὲ πάθος ἐρωτικὸ καὶ σ' ἐξομολογητικὸ βάθος, εἶναι οἱ παρακάτω στίχοι:

Στοῦ πόθου ἀπάνω τὸ βωμὸ καίει νύχτα μέρα ἡ σάρκα
 κι αὐγὴ καὶ βράδυ τὸ φιλὶ νὰ κελαῖδᾷ δὲν παύει.
 Μὰ μιὰ φορὰ εἶν' ἡ λεβεντιά καὶ μιὰ φορὰ εἶν' τὰ νιάτα
 καὶ μιὰ φορὰ ἀστραπόφεξες στὴ νύχτα τῆς καρδιάς μου...

(σ. 45).

Αὐτὰ τὰ λέει ἡ Θεοφανὼ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Τσιμισκῆ, τὸν μόνο ἄντρα ποὺ
 πραγματικὰ ἀγάπησε, ὁ ὁποῖος πρῶτα τὴ χρησιμοποίησε γιὰ τοὺς πολιτικοὺς σκο-
 πούς του, κι' ἔπειτα τὴν περιφρόνησε καὶ τὴν ἐξόρισε.

Ὁ τρίτος λόγος ὑμνεῖ ἐνθουσιαστικὰ τοὺς πολέμους, τὶς νίκες καὶ τοὺς θριάμ-
 βους τοῦ Βουλγαροκτόνου· εἶναι «κατ' ἐξοχὴν» ἡρωικὸς «λόγος». Μὲ τὴν παράθεση
 καὶ τὴν παράταξη ὀνομάτων πόλεων, τόπων καὶ ἔθνων, μὲ τὴν πληθωρική καὶ ἐπική
 ἀπαρίθμησή τους, διαγράφεται ἡ πολεμικὴ ὁρμὴ τοῦ ἀνίκητου βυζαντινοῦ αὐτοκράτο-
 ρα, καθὼς κινεῖται ἀκάθεκτος στοὺς κάμπους, τὰ κάστρα καὶ τὶς λίμνες τῆς Μακε-
 δονίας, συντρίβοντας τὸν ἐχθρό, ὅπου τὸν βρεῖ:

...κ' ἐδῶ χαλοῦσε κ' ἐκεῖ ἔρριχνε, κ' ἐκεῖ ἔχτιζε καὶ ζοῦσε

.....

Κ' ἦρθαν, τὸν προσκυνήσανε καὶ τὰ κλειδιὰ τοῦ φέραν
 σαράντα κάστρων, τὰ σπαθιά σαράντα καστελάνων...

.....

(σ. 48)

... κι ὅπου ἄν περνοῦσε, θυμιατά, κι ὅπου κι ἄν τράβαγε ὕμνοι.

(σ. 49).

Τελικὰ ὁ Βουλγαροκτόνος κατευθύνεται πρὸς τὴ χώρα, ποὺ ἔχει κέντρο τὴ Θεσ-
 σαλονίκη:

Κι ἀπάνω ἀπ' ὅλα ἡ δόξα του πάει πρὸς τὴ χώρα ποὺ εἶναι
 τὸ Πάγγαιο τὸ λογάρι της κ' εἶν' ἡ Θεσσαλονίκη
 βασίλισσά της, κ' ἡ Ἑδεσσα μάννα της, βρυσομάννα,
 κ' εἶναι τοῦ Σλάβου τ' ὄνειρο καὶ τοῦ Ρωμοῦ ἡ λαχτάρα.

.....

γιατὶ νεροσυρμὲς λαῶν κ' ἔθνων καταποτῆρες
 κυλᾶνε πάντα ἀπάνω της καὶ τήνε πλημμυρίζουν...

(σ. 50).

Βρισκόμαστε στὰ 1018. Ξαφνικὰ ὁ Βουλγαροκτόνος

...στάθηκε. Ἀνάπαυσι; Ποτέ. Στὸ στρατηλάτη πάντα
μιὰ σκέψῃ γιὰ περπάτημα, μιὰ ὁρμῇ γιὰ δρόμο, πάντα.

(σ. 51).

Ἀποφασίζει νὰ κατέβῃ στὴν Ἀθήνα, διασχίζοντας ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ προσκυνήσει τὸν ἱερὸ βράχο, τὴν Ἀκρόπολη, καὶ νὰ προσευχηθεῖ στὴν Παναγιά τὴν Ἀθηνιώτισσα.

Στὸν τέταρτο «λόγο» ἔχουμε τὴν ὁρμητικὴ καὶ παραστατικὴ περιγραφὴ τῶν στρατευμάτων τοῦ Βουλγαροκτόνου, ποὺ ἀπαρτίζονται ἀπὸ διάφορα ἔθνη καὶ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας· προηγεῖται ἡ ἐπικλήσις τοῦ ὕμνου πυρός, ποὺ συμβολίζει τὴν πολεμικὴ δύναμις τοῦ Βυζαντίου. Στὸ τέλος τοῦ «λόγου» ὅλα αὐτὰ τὰ στρατεύματα, καὶ μαζί τους οἱ καλόγεροι-στρατιῶτες ποὺ τὰ παρακολουθοῦν, ὕμνοῦν τὴ Θεοτόκο. Ὡστόσο ὁ λόγος αὐτὸς περιέχει καὶ ὀρισμένους στίχους πολὺ σημαντικούς, οἱ ὁποῖοι ἐπεξηγοῦν τὴν πρόθεσις τοῦ ποιητῆ στὴ Φ λ ο γ έ ρ α τ ο ὺ β α σ ι λ ι ᾱ καὶ βοηθοῦν στὴν κατανόησις τοῦ ποιήματος καὶ στὸν χαρακτηρισμὸ του. Τοὺς στίχους αὐτοὺς ὑποτίθεται πὼς τοὺς λέει «ἡ φλογέρα μυστικὴ καὶ ὄνειροχτυπημένη» (σ. 58), ὅμως στὴν πραγματικότητι ἀποτελοῦν μιὰ ἐξομολόγησις τοῦ Παλαμᾶ σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο του – ἀπηχοῦν τὴν ἴδια τὴν ποιήσιν του καὶ τὰ βασικὰ γνωρίσματά της:

Τῆς ἐπικῆς μου θάλασσας τὴ γαληνιά τὴ δέρνουν
παθητικὲς ἀνεμικὲς καὶ λυρικὰ μελτέμια
κι ὅλο ἀρμενίζει στὰ ἤσυχά νερά της τὸ καράβι
μιᾶς φαντασίας ἀνήσυχης, πάντα ὀραματισμένης.

(σ. 59).

Ἐξάλλου ὁ Παλαμᾶς, στὴν «περίληψιν» τοῦ ἴδιου «λόγου», μᾶς τὸ λέει καθαρὰ: «Ὁ ποιητὴς καὶ μὲ ὅλη του τὴν ἐπικὴ πνοή, ποὺ τὸν ἀνυψώνει πλατιὰ κι ἀτάραχα στοὺς οὐρανοὺς τοῦ περασμένου, αἰσθάνεται πὼς εἶναι δεμένος μ' ἓνα μυστικὸ ὄνειροχτυπημένο λυρισμό, ποὺ τὸν κρατᾷ σ' ἓνα θάμπωμα μεθυστικό. Ὅμως ἐμπρὸς τραβᾷ συνταιριάζοντας ὅσα μόνο στοὺς ἀδύνατους θὰ μπορούσαν νὰ φανοῦν ἀσυνταίριαστα. Τὸ ὑποκείμενό του μὲ τ' ἀντικείμενα ποὺ τοῦ ὑποβάλλει νὰ ξεκαθαρίσει μὲ τὸν ἐπικὸ ρυθμὸ ἢ Καλλιόπῃ» (σ. 521). [Ἡ Καλλιόπη εἶναι ἡ μούσα τῶν ποιητῶν, ἰδίως τῶν ἐπικῶν]. Ὁ Παλαμᾶς – εἶναι φανερό – εἶχε συνείδησις πὼς δὲν ἔγραφε καθαρὸ ἔπος, καὶ εἶχε τὸ θάρρος νὰ προχωρήσει ἀποφασιστικὰ στὴ δημιουργία μιᾶς πλατιάς, ὁλότελα προσωπικῆς ποιητικῆς σύνθεσης, μὲ πολλὰ λυρικά, ἐσωτερικὰ καὶ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα.

Στὸν πέμπτο «λόγο» – καθὼς καὶ στὸν ἕκτο καὶ τὸν ἑβδομο – εἰκονίζεται καὶ ὑμνεῖται ἡ ἑλληνικὴ γῆ καὶ ἡ ἑλληνικὴ φύση, ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν κάθοδο τῶν στρατευμάτων τοῦ Βουλγαροκτόνου στὴν Ἀθήνα· ἡ ἑλληνικὴ γεωγραφία ἐδῶ παίρνει τὴ θέσιν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, καὶ ὁ ποιητὴς ζωντανεῖ παραστατικά, λατρευτικά, ὀρμητικά, μὲ τὸ χεῖμαρρο τοῦ ποιητικοῦ λόγου του, τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπως προηγουμένως ζωντάνεψε τὸν ἑλληνικὸ χρόνο. Στούς τρεῖς αὐτοὺς λόγους, ὅπου παρακολουθοῦμε τὴν πορεία τοῦ Βουλγαροκτόνου στίς χώρες τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, ὁ Παλαμᾶς ἐνώνει, ζευγαρώνει καὶ ἀδερφώνει τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον μὲ τὸν βυζαντινὸ καὶ τὸν χριστιανικόν, καθὼς καὶ μὲ τὸν κόσμον τῆς νέας Ἑλλάδας, ποὺ δημιουργήθηκε ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1821. Στὸν πέμπτο λόγο ὁ στρατὸς τοῦ Βουλγαροκτόνου περνᾷ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴ «γεννήτρα γῆ» (σ. 70), κατεβαίνει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, διασχίζει τὴν Ἀλαμᾶνα, τίς Θερμοπύλες, τὸ Καλλίδρομον, τὴν Οἶτη, καὶ φτάνει στὸν Παρνασσόν· ὁ Παρνασσὸς παίρνει ἀνθρώπινη λαλιὰ καὶ μιλᾷ καὶ συνδιαλέγεται, μὲ τὰ παλικάρια τοῦ Βουλγαροκτόνου. Μνημὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς μυθικοὺς τῆς ἥρωες, ἐνώνονται ἐδῶ, καθὼς καὶ στοὺς δυὸ ἐπόμενους «λόγους», μὲ μνημὲς ἀπὸ τὴ νέα Ἑλλάδα, ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς ἥρωες τοῦ '21 καὶ ἀπὸ τὰ ἥρωικά τους κατορθώματα. Ἔτσι ὁ ποιητὴς ζευγαρώνει φυσικὰ καὶ ἀβίαστα στὸ στίχον του τὸ μῦθον μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ μᾶς δίνει μιὰ ἔκφραση τῆς ἐνότητος τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὰ μυθικά, τὰ προϊστορικά χρόνια ὡς τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα.

Στὸν ἕκτο «λόγον» ὁ Βουλγαροκτόνος μὲ τὸ στρατόν του περνᾷ ἀπὸ τῆς «Λειβαδιᾶς τὸν κάμπο» (σ. 82), ἀπὸ τὸν Ἑλικῶνα καὶ τὴ Θήβαν, καὶ στὸν ἑβδομον φτάνει στὴν Ἀθήναν. Ὁ ποιητὴς ἀρχίζει τὸ «λόγον» αὐτὸ μὲ ἓναν ὠραῖον ὕμνον πρὸς τὸ φῶς:

Τὸ φῶς παντοῦ, κι ὅλο τὸ φῶς, κι ὅλα τὸ φῶς τὰ δείχνει...

(σ. 89).

Ἐπειτα βάζει τὸν ἱερὸ βράχον τῆς Ἀκρόπολης νὰ μιλήσῃ σὲ ρωμαλεοὺς καὶ ἥρωικοὺς στίχους (σ. 95 κέ). Ὁ βράχος διακρίνει, στὴν ἀρχή, ἀπὸ μακριά, τὸ πλῆθος καὶ τὸν κουρνιαχτὸ τοῦ στρατοῦ:

βλέπω· εἶναι πάτημα στρατοῦ· βλέπω εἶναι λάμψη ἀρμάτων.

.....

Χίλιονε δρόμων ὁ ἰδρωτὰς σταλάζει ἀπ' τὰ κορμιά τους,
μέσ' στίς ματιές τους οἱ φωτιές χίλιων πολέμων καίνε...

(σ. 98).

Κατόπι, ἀντικρίζοντας τὸν Βουλγαροκτόνον, χαράζει μιὰ προσωπογραφίαν του μὲ ἐπικὸ τρόπο (σ. 98 - 100)· στὸ τέλος ὁ βράχος παρομοιάζει τὸν αὐτοκράτορα μὲ τὸν Ἀρη καὶ μὲ τὴν Ἑλλάδα:

‘Ο Ἄρης εἶσαι κ’ ἔρχεσαι καὶ κλεῖς μέσ’ στὴν καρδιά σου
 μὲ μιὰ καινούρια δύναμη τὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα...

(σ. 100).

Εἶναι φανερὴ ἐδῶ ἡ ταύτιση, στὴ σύλληψη τοῦ ποιητῆ, τοῦ Βουλγαροκτόνου μὲ τίς νέες, ὑγιεῖς δυνάμεις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ πρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ δραστηριοποιηθοῦν γιὰ νὰ ἀναγεννήσουν τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ τῆς ἐμφυσήσουν ζωτικότητα, γιὰ νὰ τῆς ἐμπνεύσουν τὴν ἰδέα τῆς ἀξίας ζωῆς – τῆς νίκης καὶ τῆς ἀκμῆς.

‘Ο ὄγδοος «λόγος» φαίνεται σὰν παρενθετικὸς καὶ ἐμβόλιμος στὴ γενικὴ σύνθεση τῆς *Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ*, δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν Βουλγαροκτόνο. Μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τελευταίου νεοπλατωνικοῦ φιλόσοφου Πρόκλου καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνώνυμου καλόγερου-ζωγράφου τῆς Ἀνατολῆς, μᾶς δίνει ἐδῶ ὁ Παλαμᾶς τὴ λυρικὴ ἀναπαράσταση τῆς πολυθείας, ποὺ ξεψυχᾷ. Στὴν Ἀθήνα τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον διαδέχεται ὁ χριστιανικὸς· ἔπειτα ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ, ποὺ συμβολίζει τὴν κυριαρχία τοῦ νοῦ, ἔρχεται ἡ Παναγία, ποὺ ἐνσαρκώνει τὴν κυριαρχία τῆς καρδιάς. Πάνω στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας ὁ Παρθενώνας, ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς, ἔχει μεταβληθεῖ σὲ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιώτισσας· ἡ νέα θεότητα ἔδωξε τὴν παλιά· ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἐπικράτησε καὶ διαδέχτηκε τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικόν. Ὁλος ὁ ὑπόλοιπος «λόγος» εἶναι ἓνας χαιρετισμὸς κι’ ἓνας ὕμνος στὴν Παναγία, ἓνα ποιητικὸ ἐγκώμιο τῆς Θεοτόκου.

‘Ο ἕνατος «λόγος», μαζὶ μὲ τὸν δέκατο καὶ τὸν ἐνδέκατο, περιέχει τὴ δέηση τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὴν προσευχή του πρὸς τὴν Παναγία μέσα στὴν ἐκκλησία της, στὸν Παρθενώνα· ἡ δέηση αὐτὴ ἔχει τὴ μορφή τῆς ἐξομολόγησης. «Δραματικὸ μονόλογο» τὴν ὀνομάζει ὁ Ἀντρέας Καραντώνης στὴν ὠραία ἀνάλυσή του τῆς *Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ* (βλ. *Κωστής Παλαμᾶς*, ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, [1979], σ. 205). Στὸν ἕνατο καὶ στὸν δέκατο «λόγο» ὁ Βουλγαροκτόνος αὐτοαναλύεται, μιᾷ γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὴν ἰδιοσυγκρασία του, γιὰ τοὺς ἐχθροὺς του στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο, δηλαδὴ γιὰ τὸν πρωθυπουργό του καὶ τοὺς δυὸ ἐμπιστους στρατηγούς του, τέλος μᾶς φανερώνει τὴν ἀλλαγὴ ποὺ ἔγινε μέσα του, μέσα στὴν ψυχὴ του, ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Βάρδας Φωκάς, ὁ ἐπαναστάτης στρατηγός, τοῦ ἐπετέθη στὴ μάχη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, μὲ ὑψωμένο τὸ σπαθί, γιὰ νὰ τὸν σκοτώσει, καὶ ποὺ τὸ εἰκόνισμα τῆς Παναγίας, ποὺ τὸ κρατοῦσε ἀπάνω του, τὸν ἔσωσε (βλ. Γ’, σ. 128 - 129). Εἰδικότερα στὸν ἕνατο λόγο ὁ Παλαμᾶς πρῶτα χτυπᾷ τὸ λογιωτατισμὸ (σ. 115) καὶ κατόπι περιγράφει καὶ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος τὰ δυὸ μέρη τῆς δέησης τοῦ Βουλγαροκτόνου:

Διπρόσωπη.....

.....

Καὶ δυὸ ἀζευγάρωτοι χοροὶ τῇ δέησιν ἀρμονίζουν.

Ὁ πρῶτος, ἡ τρανὴ ζωὴ.....

.....

Ὁ δεύτερος, ὀνειράτα σκορπίζει ἐκστατικά...

(σ. 115).

Πραγματικά ἡ δέηση χωρίζεται σὲ δυὸ μέρη· τὸ πρῶτο («λόγοι» Θ' καὶ Γ') στρέφεται στὸ παρελθὸν καὶ ζωντανεύει ἥρωικά, ἐπικά, δοξαστικά, θριαμβευτικά, τῇ ζωῇ καὶ τῇ δράσει τοῦ αὐτοκράτορα· τὸ δεύτερο («λόγος» ΙΑ') ἀναφέρεται στὸ μέλλον· ἀποτελεῖ ἓνα ὄραμα καὶ μιὰ προφητεία ὅχι μόνο γιὰ τὸν ἐλληνισμό, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλο τὸν κόσμον. Ὁ τόνος ἐδῶ, κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ, στὴν «περίληψή» του (βλ. σ. 523), ἀπὸ «θριαμβευτικός» γίνεται «θρηνητικός», ἀπὸ ἥρωικὸς γίνεται ἐλεγειακός.

Στὸν ἔνατο «λόγο» ὁ Βουλγαροκτόνος αὐτοχαρακτηρίζεται:

Ἀνασασμός μου ὁ πόλεμος καὶ λογισμός μου ἐκεῖνος.

(σ. 115)·

ἔπειτα φανερώνεται ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ πάλη του μὲ τὴν ψυχὴ του:

Κι ὁ ἀμολόητος πόλεμος κι ὁ πιὸ βαρὺς ἀγώνας
τοῦ ἴδιου ἐμένα ὁ πόλεμος μ' ἐμένανε τὸν ἴδιο!

(σ. 117).

Κατόπι ξεδιπλώνονται ὀρισμένα ἄλλα γνωρίσματα τῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ Βουλγαροκτόνου:

... καὶ πότε δοῦλος τοῦ θυμοῦ καὶ πότε ἀφέντης του εἶμαι.

Ἀπὸ γλυκὰ κι' εὐγενικὰ φερσίματα δὲν ξέρω.

(σ. 117)·

δηλώνεται ἡ ἱκανότητά του νὰ διατάζει καὶ νὰ διοικεῖ:

Ὅ,τι κι ἂν ἤμουν γίνηκα νὰ βασιλεύω, κ' οἱ ἄλλοι,
μικροί, μεγάλοι, νὰ μ' ἀκοῦν, γιὰ τῷχει γράψει ἡ Μοῖρα,
γιὰ τῷγραψε τὸ χέρι μου· σὰ Μοῖρα εἶναι καὶ κεῖνο.

(σ. 117)·

καὶ ἐξιστορεῖται ἡ προηγούμενη ζωὴ του, ὅταν ἦταν

... τῶν ἀλαφιῶν κυνηγητῆς καὶ τῶν κυράδων κλέφτης.

(σ. 118).

Ὅμως οἱ προδοσίες ποὺ τοῦ κάνουν

... τῆς νύχτας ἀρχιστράτηγοι καὶ πρωτοκυβερνήτες.

(σ. 118),

τὸν φέρνουν στὸ σημεῖο ν' ἀλλάξει ὄχι μόνο τρόπο ζωῆς, ἀλλὰ καὶ χαρακτῆρα ἀκόμα· καταριέται ὅλους αὐτοὺς τοὺς προδότες, ἀλλὰ καὶ τοὺς εὐλογεῖ μαζί, γιατί, ὅπως λέει:

Πλωρίτη μὲ ξυπνήσατε, γιομίζοντάς με μάτια...

(σ. 118).

Ἐπειτα ἡ δέηση ἀναφέρεται εἰδικότερα στὴν προδοσία τοῦ πρωθυπουργοῦ του (σ. 119 - 120), τοῦ συνονόματου τοῦ Βασίλειου, ποὺ ἦταν συγγενῆς του καὶ Παρακοιμώμενος. Ὁ Βουλγαροκτόνος τὸν παραμερίζει βίαια καὶ ἀκολουθεῖ τὸν καινούργιο δρόμο τῆς ζωῆς του:

Κι ἀπὸ τ' ἄδεια ὀρμηνέματα τοῦ φίλου λυτρωμένους,
καὶ πρῶτ' ἀπὸ τῆ βρωμερῆ λαχτάρα τῆς γυναίκας.
Κι ἔγινε ὁ μαυροφόρετος καλόγερος τοῦ ἔργου
ποὺ ὅλο τραβᾷ μὲ τὸ σταυρὸ μπροστὰ καὶ μὲ τὴ σπάθα.

(σ. 122).

Καὶ ὁ ἔνατος «λόγος» κλείνει μὲ τὴν ἐξαρση τοῦ ἡρωισμοῦ τοῦ Βουλγαροκτόνου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ὡς ἐθνικὸς ἥρωας, ὡς ὑπερασπιστὴς τῆς Ρωμοσύνης:

... ὁ Διγενῆς γιὰτ' εἴμ' ἐγὼ, γιὰτ' εἴμ' ἐγὼ ὁ Ἀκρίτας.
Τραβῶ πρὸς τὴν Ἀνατολὴ καὶ πάω κατὰ τὴ Δύση,
κι ὅπου κλεισούρα καρτερῶ καὶ στέκομαι ὅπου πόρτα,
κι ὅλο κρατῶ στ' ἀπόμακρα μὲ τὴ γυμνὴ ρομφαία
τῆς Ρωμοσύνης τὸν ὀχτρό, τὸν ἄπιστο τοῦ θρόνου.

(σ. 123).

Στὸν δέκατο «λόγο» ἡ δέηση τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀναφέρεται στὴν προδοσία τοῦ στρατηγοῦ Βάρδα Σκληροῦ. Ἡ προδοσία συντρίβεται, ὁ Βάρδας Σκληρὸς σέρνεται στὰ πόδια τοῦ αὐτοκράτορα, ἐκλιπαρώντας ἐπιείκεια, καὶ τοῦ δίνει «φρόνιμες ὁρμήνεις» (σ. 124): νὰ κρατηθεῖ μακριὰ ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ ἀπὸ τὴ γυναίκα. Ἀλλὰ

ὁ Βουλγαροκτόνος τις ἄκουγε «ἀπὸ καιρό», «μέσα του», τις συμβουλές αὐτὲς «πιὸ ἀκέραιες» (σ. 124):

*Μὰ ἐγὼ εἶμαι ἀπ' τῇ ζωῇ σοφός, μοῦ δώκανε τὰ χρόνια
τῇ γνώσῃ, καὶ μοῦ πλάσανε καρδιά καὶ νοῦς τὸ λόγο,...*

.....

*Ὁ νομοθέτης κι ὁ ὑπουργὸς κι ὁ στρατηγὸς ἐγὼ εἶμαι,
βουλή καὶ χέρι εἶν' ἀπὸ μὲ κ' ἡ προσταγὴ μου νόμος*

(σ. 125).

Κατόπι ὁ Βουλγαροκτόνος στρέφεται ἐναντίον τῶν λογιώτατων, τῶν καθαρευουσιάνων καὶ τῶν σχολαστικῶν· ἀκολουθεῖ ὁ ὕμνος τοῦ δημοτικισμοῦ, ἡ δοξολόγησις τῆς ζωντανῆς, λαϊκῆς γλώσσας. Στὴ συνέχεια τοῦ «λόγου» ἔχουμε τὴν ἐπικὴ ἀφήγησιν μιᾶς ἄλλης ἀνταρσίας κατὰ τοῦ Βουλγαροκτόνου: τοῦ στρατηγοῦ Βάρδα Φωκά, ποὺ ἦταν τῆς «λεβεντιάς ἀστέρι» (σ. 126). Σὲ ἐξαίσιους ἥρωικους καὶ ρωμαλέους στίχους ἀποδίδει ὁ Παλαμᾶς τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ «ἐπεισόδιο» (σ. 126 - 129). Ἀκόμα ὠραιότεροι καὶ ἥρωικότεροι, σὰν χτυπημένοι πάνω σὲ μέταλλο, ἀλλὰ καὶ φωτισμένοι, πρὸς τὸ τέλος, ἀπὸ ἓνα ἐσωτερικὸ, ψυχικὸ φῶς, εἶναι οἱ στίχοι ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὸν

Καὶ μὲ τοὺς Ἰβηρίτες του, χιλιάδα διαλεγμένη...

καὶ τελειώνουν μὲ τὸν

Εἶναι μακριὸ τὸ πείσμα μου, πέφτει κακιὰ κ' ἡ ὀργή μου.

(σ. 128 - 129).

Πηγαίνοντας νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀνταρσία τοῦ Βάρδα Φωκά ὁ Βουλγαροκτόνος λέει:

Πάω νὰ μ' ἀργάσῃ ὁ πόλεμος καὶ νὰ μὲ ψήσῃ ἡ φλόγα

(σ. 128).

Ἐπεὶ παρουσιάζει μὲ ἥρωικους καὶ ὑψηλοὺς τόνους τὴν παλικάριὰ τοῦ Βάρδα Φωκά, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπιτίθεται, στὴν ἐμφύλια μάχῃ, ὀρμητικὸς καὶ ἀκάθεκτος, μὲ ὑψωμένο τὸ σπαθί, καὶ περιγράφει πῶς τὸν σώζει τὸ εἰκόμισμα τῆς Παναγιάς, ποὺ τὸ κρατοῦσε στὸν κόρφο του· γιατί ὁ Βάρδας Φωκάς ἔπεσε ξαφνικὰ ἀπὸ τὸ ἄλογό του,

... σὰ χτυπητὸς ἀπὸ γοργὴ σαΐτιά κι ἀστροπελέκι...

(σ. 128),

τῇ στιγμῇ ἀκριβῶς ποὺ ὀρμοῦσε. Ἀπὸ τὸ «ἐπεισόδιο» αὐτὸ ἀλλάζει ὁ χαρακτήρας τοῦ Βουλγαροκτόνου· ὅπως λέει ὁ ἴδιος:

Κ' ἐγὼ ἀπὸ τότε στέκομαι συλλογισμένος πάντα,
σὰ νὰ μὲ χτύπησε κ' ἐμὲ γιὰ πάντα ἡ ὥρα ἐκείνη

.....

Σὰ νὰ θωρῶ τ' ἀθώρητα, σὰ νὰ μιῶ μὲ ἴσκιους
κ' εἶμαι ἀπὸ τότε ἀγέλαστος καὶ μυστικὸς καὶ στέκω
σὰ μαζωμένος μέσα μου καὶ τυλιχτὸς μ' ἐμένα,
καὶ σὰ νὰ ὑποψιάζομαι τὰ πάντα ὁλόγυρά μου.

(σ. 129).

Μ' αὐτοὺς τοὺς στίχους τελειώνει τὸ θαυμάσιο αὐτὸ μέρος τοῦ ποιήματος.

Στὸν ἐνδέκατο «λόγο» ὁ Βουλγαροκτόνος, πρόσκαιρα κουρασμένος καὶ ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὸν πόλεμο πού τοῦ κάνουν «ἀπὸ παντοῦ» (σ. 132), αἰσθάνεται ἕναν βαθὺ ψυχικὸ πόνο καὶ βλέπει ἕνα τρομακτικὸ ὄνειρο: ἕνας ἄγγελος-σκιάχτρο τοῦ ἐμφανίζεται, σὰν «ὑπνοφαντασιά» (σ. 132), καὶ τοῦ μιᾶ, προλέγοντας τὰ μέλλοντα, προμηνώνοντας τὴν καταστροφὴ τοῦ Γένους. Ἕνα προφητικὸ ὄραμα μᾶς ξεδιπλώνει ἐδῶ ποιητικὰ ὁ Παλαμᾶς μὲ τὰ λόγια τοῦ σκιάχτρου. Ὅ,τι λέγεται καὶ ὅ,τι ἀναφέρεται στὸ ὄραμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἄγγελο-σκιάχτρο, θὰ μπορούσε, σὲ μιὰ πρώτη βιαστικὴ ἐξέταση, νὰ θεωρηθεῖ πὼς δὲν ἀπαρτίζει μιὰ ἐνότητα μὲ τὸ ὑπόλοιπο ποίημα· πὼς ἡ γέννηση καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς Εὐρώπης, ὁ κίνδυνος τῆς κίτρινης φυλῆς, ἡ δύναμη τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ ἀντίθεση πλούσιων καὶ φτωχῶν, δὲν ἔχουν πολλή σχέση μὲ τὴν ἔκφραση τῆς πίστεως τοῦ ποιητῆ στὸ μέλλον καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού ἀποτελεῖ τὸ κέντρο καὶ τὸ βασικὸ νόημα τοῦ ἔργου· καὶ πὼς γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ ὄραμα μὲ τὸν ἄγγελο-σκιάχτρο εἶναι τὸ ἀδύνατο σημεῖο τοῦ ποιήματος. Ὡστόσο, ἂν ἐξετάσει κανεὶς προσεκτικότερα, παρατηρεῖ πὼς ἡ παρέμβαση αὐτὴ μὲ τὴν προφητεία τοῦ μέλλοντος δὲν εἶναι περιττὴ καὶ ξένη πρὸς τὸ σύνολο τῆς Φλογογράφου τοῦ βασιλῆα, ὅχι μόνο γιατί δικαιώνεται τελικὰ ἀπὸ τοὺς ὀρμητικούς, ἥρωικούς καὶ παλλόμενους στίχους τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ καὶ γιατί τοῦ δίνει τὴν ἀφορμὴ, μὲ τὸν ἀντίλογο τοῦ Βουλγαροκτόνου πρὸς τὸ σκιάχτρο, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ ἀμέσως κατόπι, νὰ ἐκφράσει, θριαμβευτικά, φλογερά, πυρετικά, ἐνθουσιαστικά, τὴν ἀληθινὴ σκέψη του: τὴν ἀκλόνητὴ πίστη του στὴν ὁλοκλήρωση τῶν πόθων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς.

Τὸ σκιάχτρο προλέγει τὴν καταστροφὴ τοῦ Βυζαντίου σὲ ὠραίους στίχους, πού ἀρχίζουν μὲ τόν:

Ἡ σάρα ἡ μάρα καρτερᾶ τὰ μάτια σου νὰ κλείσεις...

(σ. 135).

Γενικός ξεπεσμός:

Κ' οἱ πολεμάρχοι ἐξόριστοι κ' οἱ ἄρματωλοὶ φευγάτοι,
 σὰν ἔρμοι, σὰν κατάρτοι.....
 ..... τοῦ ξένου παραδίνουν
 τῆς Ρωμοσύνης τὰ σπαθιά, τὰ μυστικά τῆς νίκης...
 .....

(σ. 136 - 137)

..... Γράμματα, ἄρματα – καημένη Ρωμοσύνη! –
 διωγμέν' ἀπ' τὴν Ἀνατολή, κονεύουνε στὴ Δύση.

(σ. 137).

Γεννιέται ἡ Εὐρώπη:

Ἡ Ἀθήνα δὲν ὑπάρχει πιά· ὑπάρχ' ἡ Εὐρώπη. Δός της,
 Εὐρώπη, ἀπὸ τὰ σπλάχνα σου τῆς νιοφανερωμένης.

(σ. 138).

Ἐκφράζεται ἐδῶ ἡ βαθιὰ πίστη τοῦ Παλαμᾶ στὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

Ἀκολουθεῖ κατόπι ἡ ἀπάντηση τοῦ Βουλγαροκτόνου στὸν ἄγγελο-σκιάχτρο, ὁ ἀντίλογός του, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὴν πραγματικὴ θέση τοῦ Παλαμᾶ στὸ ποίημα. Ὁ Βουλγαροκτόνος, μιλώντας ὁ ἴδιος, ἀντιτάσσει στὴν καταστροφικὴ προφητεία τοῦ σκιάχτρου τὸ αἰσιόδοξο ὄραμά του γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ· ἀρνεῖται νὰ δεχτεῖ τὶς ἀπόψεις τοῦ σκιάχτρου, ποὺ καταλήγουν στὴν ἄρνηση τῆς ἐκπλήρωσης τῶν ἱστορικῶν πόθων τῆς Ἑλλάδας καὶ στὴν ἐκμηδένιση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ σύμπαν. Ὁ Βουλγαροκτόνος θὰ ἀφιερῶσει τὴν πολεμικὴ δύναμή του καὶ τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ του στὸν ἑλληνισμό. Σὲ θαυμάσιους στίχους, πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἐνδέκατου «λόγου», ποὺ τοὺς καίει ἡ ἔθνικὴ φλόγα καὶ τοὺς συγκλονίζει ὁ ἔθνικὸς παλμός, καὶ ὅπου ἐνώνονται ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ πόνοι καὶ πόθοι τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὁ Βουλγαροκτόνος ὀρίζει τὸν ἑαυτό του ἄγρυπνο φρουρὸ καὶ φύλακα ἄγγελο τῆς Ρωμοσύνης τοῦ μέλλοντος. Λέει:

...ὅπου εἶν' ἀντίσταση, σταυρός, ἀγρύπνια, σπαθί, δρόμος,
 θὰ εἶμ' ἐγὼ, πνέμα, ἐγὼ, ψυχὴ, θὰ πνέω, θὰ ζωντανεύω.

(σ. 144).

Ὁ δωδέκατος «λόγος», πολὺ σύντομος, κλείνει τὸ ποίημα καὶ δίνει τὸ τέλος μὲ τὴν ἀρχὴ του. Στὸ προσκηνιο τοῦ «λόγου» βρίσκεται καὶ πάλι ὁ Μιχαὴλ Παλαιολό-

γος. Γίνονται οἱ ἀπαραίτητες προετοιμασίες γιὰ νὰ ταφεῖ, μὲ βασιλικὲς τιμές, τὸ σκέλεθρο τοῦ Βουλγαροκτόνου. Ὁ Παλαιολόγος, ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὸν ἀνοιχτὸ τάφο, ἀγγίζει τὸ λείψανο, κι' ἐκεῖνο διαλύεται καὶ γίνεται χῶμα· καὶ ἡ φλογέρα ἀπομένει βουβή, ἓνα ἀπλὸ καλάμι γιὰ πέταμα.

Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ δοξολογεῖ τὴν ἐθνικὴ ἰδέα – δηλαδὴ μιὰ ἀξία ζωῆς ὑπεριστορικὴ καὶ ἄχρονη· μιὰ ἰδέα βαθιὰ ριζωμένη στὴ συνείδηση κάθε λαοῦ, εἴτε ὁ λαὸς αὐτὸς ἀνήκει στὸ στρατόπεδο τῶν ἐλευθέρων εἴτε τῶν ὀλοκληρωτικῶν κρατῶν. Τὸ ποίημα δὲν εἶναι, ὅπως ἄκριτα εἰπώθηκε, μιὰ «ἐκρηξη ἐθνικισμοῦ». Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἂν ἀλήθευε, καὶ πάλι ὁ ἐπικὸς αὐτὸς ὕμνος τοῦ ἑλληνισμοῦ δικαιώνεται σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία γράφτηκε. Δηλαδὴ ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ βρίσκει καὶ τὴν ἱστορικὴ δικαίωσή της, ὡς ἔργο ὑψηλῆς ἐθνικῆς σημασίας, καὶ τὴν ὑπεριστορικὴ κι' αἰσθητικὴ, ὡς ἄξιο καὶ σπουδαῖο λογοτεχνικὸ ἔργο. Ἡ λεκτικὴ εὐφορία τοῦ Παλαμᾶ, ἡ χειμαρρῶδης λυρική εὐγλωττία του, ἡ πληθωρικὴ ἐκφραστικὴ του, ἡ τάση του πρὸς τὸ ἄπλωμα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, βρίσκουν στὴ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ τὸ πιὸ πρόσφορο καὶ τὸ πιὸ γόνιμο ἔδαφος γιὰ νὰ ἐκδηλωθοῦν μὲ ἄνεση – γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ νὰ δικαιωθοῦν. Ἄν στὸ Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου ὁ στίχος ἦταν ἐλεύθερος, «πολύτροπος», ὁλότελα προσωπικός, στὴ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ εἶναι σταθερὰ ἀνομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος, κρουστὸς καὶ ἡχερός, ζωγραφικὸς καὶ παραστατικός, ἀπόλυτα ἱκανὸς νὰ ζωντανέψει τὸν «ἐπικὸ ὕμνο» τοῦ ποιητῆ. Ἡ ἥρωικὴ ποίηση τῆς Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ, μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανεῖς, εἶναι ποίηση ἄλλης ἐποχῆς· σήμερα μπορεῖ νὰ ἔχουμε διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ποίηση. Ἴσως νὰ εἶναι ἔτσι· ἀλλὰ ὥς πότε θὰ εἶναι; Ὡς πότε ὁ διαλυμένος στίχος θὰ συνεχίζει νὰ ἐκφράζει διαλυμένα συναισθήματα καὶ πλαστὲς ὑποκειμενικὲς ἀγωνίες ἢ νὰ τραγουδᾷ τὸ τραγούδι τῆς ἡττας καὶ τῆς παρακμῆς; Νομίζω πὼς εἶναι προτιμότερο νὰ δεχτοῦμε αὐτὸ τὸ μήνυμα αἰσιοδοξίας, ὅχι μόνο τῆς Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ, ἀλλὰ καὶ ὅλης γενικὰ τῆς ποίησης τοῦ Παλαμᾶ, καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ ἀξιοποιήσουμε ὡς Ἑλλήνες καὶ ὡς ἄνθρωποι.